
Josip Esterajher

VELIKOSRPSKA IDEOLOGIJA
U SUVREMENOM SRBIJANSKOM
DRUŠTVU
Nacrt za daljnja istraživanja

Uvod

Na početku valja konstatirati kako je, unatoč osporavanjima, diskurs političke ideologije još uvijek relevantan za razumijevanje političkih procesa. Snaga preživljavanja ideologija leži u tomu što obuhvaćaju političke prakse stabilne u prostoru ili vremenu ili pak proizvode tekstove koji nadržavaju svrhe i namjere izvornih formulatora. Političke ideologije su i danas „vitalan i energičan sastojak oblikovanja grupnih identiteta i politika“ te sadržavaju „jasan konsenzualni obrazac i kontinuitet“ (Freedon, 2006., 10). Svaka politička ideologija, kao „središnji organizacijski oblik za političku debatu i djelovanje“, sadrži tri temeljna elementa: kritiku postojećeg društva, suprotstavljenu viziju „dobrog društva“ i viđenje načina prelaska iz postojećeg k boljem društvu (Schwarzmantel, 2005., 10).

Postoji li još uvijek velikosrpska ideologija, tko su njezini akteri i kakav je njezin utjecaj na unutarnja zbivanja u Srbiji te na odnose sa susjednim državama? Nije li nastupio „kraj povijesti“ i po tom pitanju, nakon što su neki glavni akteri umrli (Slobodan Milošević), uhićeni i pritvoreni (Vojislav Šešelj), ubijeni (Željko Ražnatović-Arkan), pobjegli iz Srbije (Veljko Kadrijević)?

Sudeći prema stajalištima više srbijanskih autora (L. Perović, S. Inić, R. Konstantinović itd.), velikosrpska ideologija u suvremenoj Srbiji opstaje neovisno o mijenama njezinih glavnih socijalnih i političkih nositelja. Tradicionalni otpor konstituciji moderne države u Srbiji postiže se održavanjem velikosrpskog nacionalizma, koji sadržava glavna obilježja ali mijenja nositelje, oblike i intenzitet izražavanja. Ona je jedan od temeljnih i konkurirajućih obrazaca konstitucije srpske političke zajednice, društva i države. Cilj te ideologije jest poistovjećenje kulturne i političke zajednice ili nastojanje da srbijanska država okupi sve Srbe (ili područja na kojima žive) u jednoj državi. Otvorena pitanja koja Srbija ima sa susjedima, poput neriješenih pitanja granica i ratnog naslijeđa, mogu trajati sve dok se ne riješi pitanje konstitucije Srbije kao moderne države. Neriješena srbijanska vanjsko-politička pitanja proizvod su neriješenih unutarnjih političkih pitanja jer sukobi predstavnika različitih ideološko-političkih koncepata nisu rezultirali postizanjem konsenzusa o bitnim društvenim i državnim pitanjima unutar srbijanskih političkih elita.

Unatoč desetljeću političkog života zemlje nakon Slobodana Miloševića, moguće je pronaći obilježja velikosrpske ideologije u pogledima različitih političkih aktera na pitanja položaja, ustroja, uloge i granica države Srbije; statusa i položaja Srba (i drugih) izvan Srbije, karaktera ratova tijekom 90-ih godina, naslijeđa Miloševićeva režima, rehabilitacije četničkog pokreta, stereotipa prema susjednim narodima i sl.

Temeljna obilježja velikosrpske ideologije značajno se podudaraju s obilježjima ideologije populističkog desnog radikalizma, čije su temeljne sastavnice nativizam,¹ autoritarnost i populizam (Mudde, 2007., 22).

Na početku valja istaknuti kako postoje sporovi u Srbiji o postojanju i snazi navedene ideologije. Prema jednom tumačenju, bavljenje (veliko)srpskim nacionalizmom ne mora biti motivirano željom za relativizacijom ostalih nacionalizama nego jednostavno vođenjem računa o „historijskoj hijerarhiji i objektivnoj snazi svakog od njih. U središtu krize prve i druge Jugoslavije je srpski nacionalizam. On je ideološki i vojni motor posljednjeg rata“ (Perović, 2001., 71).

Prema drugom tumačenju velikosrpski nacionalizam uopće ne postoji, a brojna tumačenja moguće je, primjerice, pronaći u zborniku *Velika Srbija – Istine, zablude, zloupotrebe* (urednika Vasilija Đ. Krestića i Marka Nedića) koji sadrži radove sa skupa u Srpskoj akademiji znanosti i umjetnosti (SANU) iz 2002. godine. Mihajlo Marković tvrdi: „Već više od jednog stoljeća legitimne težnje srpskog naroda za oslobođanjem i ujedinjenjem žigošu se od strane zapadnih i srednjoeuropskih sila kao pojave velikosrpske ideologije“, Krestić i Nedić /ur./ 2002., 117). Slično mišljenje dijeli i filozof Ljubomir Tadić kada tvrdi: „Velikosrpski hegemonizam je stereotip, ne počiva na činjenicama i proizvod je kako bi se prikrilo osjećanje krivice a s ciljem sataniziranja Srba i za opravdavanje zločina nad Srbima“ (Krestić i Nedić /ur./ 2002., 143). Prema tom tumačenju, cilj oslobođanja i ujedinjenja Srba, kada je bio na dnevnom redu državne politike Srbije, bio je legitiman i emancipacijski, a nikako velikosrpski. Eventualne nacionalističke ideje i aktivnosti djelo su manjih skupina i pojedinaca, nikako srbijanske državne politike, smatraju navedeni autori. Nijekanje velikosrpske ideologije stoga je značajan pokazatelj razumijevanja srpske nacionalne ideologije.

Nastanak velikosrpske ideologije

Postoji više tumačenja o postojanju i nastanku velikosrpske ideologije. Dragutin Pavličević prve velikosrpske ideje za svojatanjem i prisvajanjem tuđih, pa i hrvatskih teritorija, nalazi već koncem 18. stoljeća, čak prije nacionalnog oslobođenja Srba od Osmanskoga Carstva. Te ideje Pavličević svrstava u pripremnu fazu velikosrpske ideologije (ekspanzije), koja traje od 1783. do 1844., a značajne iskaze o navedenoj problematici bilježi kod Dositeja Obradovića, Jovana Rajića, Save Tekelije itd. (Pavličević, 1993., 260). I Ivo Pilar u svojem posljednjem radu iz 1933. konstatira kako „Srpsku va-banque politiku od 1836. do 1918. ne možemo nažalost smatrati upotrebljivom državnom politikom“ (Pilar, 1997., 104).

1 Prema Muddeu, nativizam je „ideologija, koja drži kako države trebaju biti naseljene isključivo članovima domicilne skupine (nacije) i da ne-domicilni elementi (osobe i ideje) predstavljaju temeljnu prijetnju homogenoj naciji-državi“ (Mudde, 2007., 19). Navedena definicija nativizma dakle čini središnji dio ideologije desnog radikalizma te Mudde drži kako je nativist primjereniji pojam od primjerice nacionalista, antiimigranta ili rasista. Nativizam istovremeno isključuje pojam liberalne forme nacionalizma te u biti predstavlja posebnu vrstu nacionalizma povezanu s ksenofobijom.

Pavličević planskom fazom velikosrpske ideologije naziva razdoblje od 1844. do 1875., koju obilježava djelo *Načertanije* Ilije Garašanina, tadašnjeg srbijanskog ministra vanjskih poslova, a potom i ideje Vuka Stefanovića Karadžića, sažete u sloganu *Srbi svi i svuda* iz knjige *Kovčević za istoriju, jezik i običaje Srba sva tri zakona* (Pavličević, 1993., 276). Karakteristike su tog razdoblja postojanje prvog planskog dokumenta koji nastoji usmjeriti djelovanje srpske države prema susjedima i koje planira širenje srpskog državnog teritorija na račun drugih etniciteta te aktivna uloga V. S. Karadžića, kao rodonačelnika velikosrpske ideologije, u njezinoj nacionalne pripadnosti i identiteta Hrvatima, Bošnjacima i Crnogorcima, u skladu s postavkom o jedinstvenom jeziku kao temeljnom kriteriju postojanja jedne (srpske) nacionalne zajednice.

Inače, Pavličević u razdoblju od 1783. do 1993. razlikuje osam faza velikosrpske ideologije. Ljubomir Antić u izvrsnoj i opsežnoj studiji o velikosrpskoj ideologiji *Velikosrpski nacionalni programi. Ishodišta i posljedice* navodi deset faza ili manifestacija navedene ideologije, u koje osim spomenutih djela V. S. Karadžića i I. Garašanina ubraja i ulogu srpskih narodnih pjesama, tekstove Đorđa Nikolajevića, Nikole Stojanovića, Ljubomira Stojanovića i Aleksandra Belića, zatim ideje o amputaciji Hrvatske radi stvaranja Velike Srbije, aktivnosti Srpskog kulturnog kluba, tekstove različitih četničkih ideologa te u konačnici završava s Memorandumom SANU-a, koji nekoliko godina prije raspada Jugoslavije ukazuje na njezinu neodrživost, diskriminaciju Srba i Srbije te sadrži „jedva prikriven poziv na pobunu“ (Antić, 2007., 233).

Posebice je značajna ekspanzivna faza velikosrpske ideologije od 1875. do 1918., u kojoj se teritorijalno širenje Srbije, koja uživa status neovisne države, provodi na uštrb drugih, posebice Osmanskoga Carstva i Bugarske i kada „ekspanzija postaje smišljena politika Srbije, doba kad se unaprijed planira, izaziva, provocira i traži prilika za sporove, sukobe i ratove“ (Pavličević, 1993., 261).

Prema drugim autorima, koncem 19. stoljeća nastaje podjela unutar srpskog društva na zagovornike tzv. narodne (patrijarhalne, autoritarne države, koja polazi od seoske zadruge) i moderne države; prvi hoće veliku državu, ujedinjenje Srba, ratove a potom socijalno oslobođenje (Perović, 2011.); te su podjele prisutne i dominantne sve do danas.

Već tada, nastankom i jačanjem Narodne radikalne stranke,² stvaraju se temelji kontinuiteta moći i utjecaja radikala u srbijanskoj politici, koji traje od sredine 80-ih godina 19. stoljeća do Drugog svjetskog rata. Stranka promiče socijalni i nacionalni kolektivism srpskog naroda, temeljeći svoju snagu na činjenici da su prvi politički organizirali srpske seljačke mase. Primjerice, čelnik Narodne radikalne stranke Nikola Pašić³ svojedobno je rekao: „Meni je uvijek bila važnija sloboda cjeline srpskog naroda nego građanina u Srbiji“ (Perović, 2011.). Zaglavni kamen vla-

2 Vidi studiju Latinke Perović *Narodna radikalna stranka: utemeljenje ideologije socijalnog, nacionalnog i političkog jedinstva srpskog naroda*. Dostupno na www.ldp.rs.

3 „Za Baju postoji jedan jedini klišej: sveta pravoslavna ikona s kandelom, S. D. Ž. vagon natovaren ruskom zlatnom monetom, ćirilica i ogromno slovo Ž na žandarskoj epoleti, a tko ne će to i tako, to je Švaba i njega je Austrija izmislila“. Miroslav Krleža (1937.), *Deset krvavih godina*, Biblioteka nezavisnih pisaca, Zagreb, str. 129.

sti radikala je u tomu što je srpski seljak u oporbi zahtjevima modernog državnog razvoja (porezi, vojni rok i stajaća vojska, obavezno školovanje, željeznica, narodno zdravlje, zaštita stoke – sve je to u Srbiji praćeno prosvjedima i negodovanjem seljaka). Radikali pri tomu podilaze zahtjevima seljaka uz uporabu demagogije a s ciljem zauzimanja vlasti te seljaci postaju „partijska vojska radikala“ (Protić, 1990., 88). U konačnici i Srbija postaje partijska država radikala.

Dakle, u središtu velikosrpske ideologije postoji pitanje dominantnog mentaliteta, pripadne političke kulture i tradicije, koja se kontinuirano obnavlja i održava.

Temeljna obilježja velikosrpske ideologije

Opstanku velikosrpske ideologije u Srbiji, u kojoj je dugo prevladavala autoritarna politička kultura, doprinose strukture dugog trajanja unutar srbijanskog društva. Tihomir Cipek navodi kako „ideja velikosrpskog imperijalizma predstavlja ‘strukturu dugog trajanja’, svojevrsnu mentalnu mapu srpskih političkih elita, koja bitno određuje suvremenu srpsku politiku“ (Cipek, 2010., 319).

Temeljna obilježja velikosrpske ideologije čine autoritarizam i nacionalizam. Autoritarizam se pojavljuje kao posljedica neizgrađene demokratske kulture i predstavlja spremnost na nekritičko slijeđenje elita te istovremeno omogućava nacionalističku mobilizaciju masa. Srbija je za Slobodana Inića „rajska zemlja autoritarosti“. Nacionalizam je i prije ratnih sukoba 90-ih trajno latentno prisutan barem kod manjine građana u Srbiji.

Mladen Lazić ističe kako su za raspad Jugoslavije važne povijesna, dijakrona perspektiva i uloga unutarnjih (kao dominantnih) i vanjskih aktera. Pri tomu naglašava kako su posljedice proteklih ratova „prethodno činile dio njihovih uzroka“ te da je „prošlost *građa* iz koje akteri vrše *izbor*, ali prema *pravilima* koja postavlja postojeći sistem odnosa (koji uključuje veću ili manju mogućnost *individualne intervencije*)“ (Lazić, 2004., 42).

Posebnu pak važnost za razumijevanje čimbenika koji su doveli do ratnih sukoba i raspada SFRJ imaju vrijednosne orijentacije autoritarosti i nacionalizma. Lazić je u navedenom radu komparirao uvide u raširenost vrijednosnih orijentacija u godini uoči raspada SFRJ (1989.) i 2003./2004. na području Srbije i drugih zemalja bivše države. Uoči rata, unatoč dominantnoj i manifestnoj ideologiji *komunističkog internacionalizma*, postojala je trajno latentna prisutnost nacionalističke ideologije te autoritarosti barem kod značajne manjine građana Srbije.

Nacionalistička ideologija je sadržavala elemente vrijednosne orijentacije iz Drugog svjetskog rata, vremena Kraljevine SHS-a i prve Jugoslavije pa čak i iz *predjugoslavenskog vremena* (Lazić, 2004., 45). Autoritarizam dijela stanovništva bila je posljedica neizgrađene demokratske političke kulture i označavala je, u političko-historijskom smislu, spremnost „većine stanovništva da bespogovorno prihvaća zahtjeve nadređenih“ (Lazić, 2004., 45). Upravo je autoritarizam omogućila masovnu mobilizaciju pučanstva, koje je brzo prihvatilo radikalnu promjenu temeljnih ideoloških i vrijednosnih orijentacija nametnutih od strane političkih elita te prihvaćanje nacionalizma.

Lazić konstatira da u slučaju kada je „autoritarnost trajnije svojstvo većine, pa stoga rasprostranjenost nacionalizma zavisi od mobilizacijske strategije društvenog vrha, perspektive nacionalnih odnosa na ovim prostorima ostaju do daljnjeg otvorene“ (Lazić, 2004., 51). Naime, upravo poredbeni rezultati prihvaćenosti vrijednosnih orijentacija autoritarnosti i nacionalizma u Srbiji pokazuju kako u proteklih 15 godina, nije bilo značajnijih promjena, „(...) niži društveni slojevi, koji obuhvaćaju približno 4/5 stanovništva i dalje su pretežno autoritarno orijentirani i skloniji su prihvaćanju etnocentričkih vrijednosti“ (Lazić, 2004., 51). Doduše primijećen je manji pad intenziteta autoritarnosti, ali i rastuće prihvaćanje etnocentričkih iskaza. Lazić tvrdi kako su grupe koje su 1989. bile sklone nacionalističkom diskursu prema novijim istraživanjima više nacionalistički orijentirane nego prije, a skupine koje su prije bile pretežito nenacionalistički orijentirane, sada su to u manjoj mjeri. Dakle, ako je koncem 1980-ih godina nacionalistički diskurs bio nametnut od strane političkih elita, u prvom desetljeću nakon Miloševića i nakon ratova „ova je vrijednosna orijentacija zadobila samostalnu dinamiku i razgranala korijenje iz kojih se ishranjuje“ (Lazić, 2004., 53), dakle iz manjinske postaje dominantna vrijednosna orijentacija. Razlog za to je u tomu što su čimbenici koji su proizvodili ratove samo djelomično uklonjeni ali su „srpski nacionalni i srpski državni problemi ostali otvoreni“ (Lazić, 2004., 53).

Odnos prema prošlosti

Obilježja velikosrpske ideologije moguće je pronaći i u odnosu prema prošlosti jer „odnos prema prošlosti Srbiju drži u latentnom građanskom ratu“ (Perović, 2011.); izostanak konsenzusa o temeljnim pitanjima konstitucije zajednice, države i društva dijeli društvo i sprječava njegovu demokratsku konsolidaciju i stabilnost.

Značajne primjere velikosrpske interpretacije povijesti možemo naći u interpretaciji i rehabilitaciji ravnogorskog pokreta i ratova tijekom 90-ih godina. Afirmaciju četništva i ravnogorskog pokreta (osim u slučaju *Zakona o rehabilitaciji i Zakona o vraćanju oduzete imovine i obeštećenju*) možemo naći i u sadržaju srbijanskih udžbenika povijesti, sudeći prema radovima srbijanske povjesničarke Dubravke Stojanović. Srbijanski udžbenici povijesti sadrže odrednice prema kojima su i partizanski i četnički pokret označeni kao antifašistički, ravnopravni pokreti otpora, pa se čak u dijelu javnosti abolira čelnik okupacijskog režima general Milan Nedić, s tvrdnjama kako je „spašavao biološku supstancu srpskog naroda“. Stojanović tvrdi kako je takva reinterpretacija povijesti „opasan zahvat koji dodatno destabilizira vrijednosno poremećeno srpsko društvo“ (Stojanović, 2008., 157).

Slično se događa u udžbenicima povijesti i u vezi s interpretacijom ratova iz 90-ih te je matrica tumačenja ostala nepromijenjena nakon Miloševićeva odlaska s vlasti: uzroci sukoba nalaze se u političkim događanjima tijekom 60-ih godina i pada Aleksandra Rankovića, a potom i federalizacije zemlje 1974. koja vodi raspadu. Nadalje, navodi se djelovanje slovenskih i hrvatskih separatista, Srbi iznova postaju žrtve te slijedi razbijanje Jugoslavije tijekom kojeg Srbija vodi obrambeni rat. Navodi se i ravnoteža u počinjenim zločinima svih zaraćenih strana. „Ključ tumačenja je u prikazivanju srpskog naroda kao žrtve, Jugoslavije kao zemlje koju

su razbili sebični interesi separatista koji nisu razumjeli suptilnost višenacionalne zajednice i, još više, interese i potrebe najvećeg, srpskog naroda“ (Stojanović, 2011., 352).

Odnos prema ratovima devedesetih godina na području država bivše federacije, prema diskursu velikosrpske ideologije, obilježava nekoliko stajališta, ponajprije ono o središnjem mjestu srpskih žrtava u dugotrajnom razdoblju nastanka kako prve tako i druge Jugoslavije. Brojnost srpskih žrtava, prema istom diskursu, dalo je za pravo Srbiji da preuredi bivšu državu na način koji odgovara srpskom interesu. Također se ističu vanjski, protusrpski naponi koji nastoje razbiti Jugoslaviju koncem 80-ih i početkom 90-ih godina prošlog stoljeća te nelegalne aktivnosti raznih separatista.

Nastanak suvremene hrvatske države (koja raspadom SFRJ, prema velikosrpskim tumačenjima, nastaje na programu NDH) potiče strahove Srba, koji su dodatno ugroženi ukidanjem konstitutivnosti Srba u Ustavu RH. Nadalje, ističe se ravnopravnost svih referenduma o statusu (i državni, hrvatski i paralelni, pobunjenih Srba u Hrvatskoj) jer svima pripada jednako pravo na samoodređenje, kako primjerice Hrvatima, tako i Srbima u Hrvatskoj, zato što su tu konstitutivnost „bespovratno“ stekli žrtvama u antifašističkoj borbi.

Povremeno se ističe kako je u početku sukoba JNA posredovala između sukobljenih snaga, a potom je i sama napadnuta, pa je stoga, kao legalna sila postojeće države, primorana braniti se. Ukratko, počevši od 1991. na djelu je razbijanje a ne raspad SFRJ, a rat je građanski, nikako osvajački. Sukob na području Hrvatske ne promatra se kao rezultat srpske pobune nego kao sastavni dio političke tradicije shvaćanja i rješavanja srpskog pitanja, s ciljem protjerivanja Srba i stvaranja etnički čiste države (Vučinić, 2009.).

Sličan je pogled i na ratne posljedice, stoga na području Srbije postoje „sabitni centri za smještaj ratnih zarobljenika“ a nikako koncentracijski logori. Nadalje, nakon rata zamjetna je, sa stajališta velikosrpske ideologije, hrvatska opstrukcija povratka izbjeglica, a ponekad se javljaju i zahtjevi za političkim preduvjetima povratka (revitalizacija plana Z-4, političko-teritorijalna autonomija za Srbe kao uvjet održivog povratka i sl.).

Nadalje, današnje odbacivanje Miloševića u srbijanskoj javnosti nije motivirano isključivo njegovim postupcima protiv Srbije susjednih naroda nego i time što „mnogi danas odbacuju Miloševića ne zato što je vodio rat, nego zato što ga nije dobio“ (Kuljić, 2011.).

Vrhunac cinizma možemo naći u izjednačavanju žrtava te posebice u umanjivanju broja hrvatskih i bošnjačkih žrtava u odnosu na broj srpskih žrtava (na području Hrvatske i BiH) navodeći kako je riječ o pojedinačnim incidentima. Primjerice, Momo Kapor je u razgovoru s piscem Vladimirom Arsenijevićem svojevremeno (1995.) izjavio kako je „Vukovar ...ništa! (...) realno, nema baš nikakvog razloga da ti bude žao tog grada... Jer to je bio najobičniji provincijski barok“ (Arsenijević, 2011.).

Politički i stranački sustav Srbije

Elemente velikosrpske ideologije moguće je pronaći i u stajalištima kako političkih stranaka, tako i u vrijednosnim stajalištima dijela srbijanskih glasača. Političke stranke nastaju na temeljnim socijalnim rascjepima u društvu te značajno utječu na oblikovanje političkog prostora. Zoran Stojiljković smatra kako je političko-kulturna scena Srbije bitno obilježena povijesno-etničkim rascjepima i podjelama, koje su od 80-ih godina prošlog stoljeća snažno utjecale na preoblikovanje političkih vrijednosti te strukturiranje stranačkog sustava (Lutovac, /ur./, 2006., 18).

Brojni srbijanski autori smatraju kako stranački sustav Srbije perpetuira temeljne postavke velikosrpske ideologije, posebice autoritarnost i populizam.

Slaviša Orlović smatra kako su „u Srbiji kratkotrajni demokratski i liberalniji dijelovi tradicije isprekidani autoritarnim i totalitarnim masama, tako da nije lako oslanjati se na njih“ (Orlović, 2008., 212). Prema Dušanu Pavloviću, koji uzima kriterij održavanja višestranačkih izbora i postojanje višestranačkog parlamenta između 1878. i 2007., Srbija je provela 52 godine u demokratskim, u hibridnim 10 godina i čak 68 godina u nedemokratskim režimima (Orlović, 2008., 212). Slobodan Marković je u analizi i komparaciji pojedinih razdoblja srpske historije s oblicima vladavine (od 1804. do 2004.) ustvrdio kako je „Srbija u totalitarnom poretku provela 14,5 ili 7% godina (Tito, nacizam), u autoritarnom poretku 155,5 godina ili 78% te u demokratskom poretku 30 godina ili 15%“ (Orlović, 2008., 212).

Politička scena u Srbiji prvo je obilježena vladavinom SPS-a i Slobodana Miloševića, koja rezultira nastankom društva „blokiranе tranzicije“ (Lutovac, /ur./ 2006., 19). Nereformirana komunistička stranka, koja zadržava osnovne poluge moći naslijeđene iz prethodnog sustava, odgađa tranziciju u Srbiji desetak godina, nakon svih ostalih socijalističkih zemalja. SPS je imao protutežu u slaboj oporbi, koja je k tomu bila podijeljena na nacionalistički i liberalno-demokratski dio.

Nakon Miloševićeva pada nova vladajuća elita je i dalje snažno podijeljena na građanski i nacionalistički politički blok, a u oporbi su još godinama opstale dvije antisistemske stranke, Socijalistička partija Srbije – SPS i Srpska radikalna stranka – SRS, koje su smatrale da je DOS-ov politički poredak Srbije „nelegitiman, jer je proizašao iz nasilne uzurpacije vlasti 5. listopada 2000.“ (Lutovac, /ur./ 2006., 29).

Programska orijentacija političkih stranaka u Srbiji koncem prošlog desetljeća je takva da u Srbiji postoje političke stranke sljedeće ideološke orijentacije: liberalne (G17 PLUS, LDP), konzervativne (SPO, DSS, NS), nacionalističke (SRS), socijalnoliberalne (DS), lijeve autoritarne (autoritarni populizam) (SPS) i etničke regionalne (Lista za Sandžak, SVM, Partija Albanaca) (Stojiljković, 2008., 306).

Moderni srpski radikali (SRS Vojislava Šešelja) neprijeporno su glavni manifest nositelj srpskog nacionalizma proteklih dvadesetak godina i primjer ekstremno nacionalističke stranke koja zagovara antizapadnu i antieuropsku poziciju.

Na naslovnici internetske stranice Srpske radikalne stranke i dalje se nalazi zagovor velikosrpske ideje, točnije stav člника radikala Vojislava Šešelja kako

„koncept Velike Srbije predstavlja smisao postojanja SRS-a“.⁴ Nadalje, radikali su protekla dva desetljeća imali veliki broj zastupnika u srbijanskom parlamentu (vidi tablicu 1) i proteklih su godina, do rascjepa stranke i stvaranja SNS-a, bili parlamentarna stranka s najviše zastupnika u srbijanskoj skupštini.

Tablica 1.

Godina	Glasova	Postotak	Mandata
1990.			
1992.	1.066.765	22,6	73
1993.	595.467	13,8	39
1997.	1.162.216	28,1	82
2000.	322.333	8,5	23
2003.	1.056.256	27,6	82
2007.	1.153.453		81
2008.	1.219.436		78

Podaci prema: Zoran Stojiljković, 2008., 505-514.

Naime, kako je nakon Miloševićeva odlaska podrška SPS-u oslabjela, rastao je broj glasača SRS-a, koji su postupno „usisavali biračko tijelo SPS-a“. Pri tomu im je rasla podrška službenika i tehničara, a iznad prosjeka radikale su podržavali poljoprivrednici, NK i PK radnici, a ispod prosjeka stručnjaci, službenici, učenici i studenti. „U svezi društvenih vrijednosti, pristalice SRS-a karakterizira izrazita autoritarnost, preferiraju centralizaciju, nisu skloni promjenama i pokazuju nepovjerenje prema drugim narodima. Najnegativniji stav od svih stranaka imaju prema Međunarodnom kaznenom sudu u Hagu. (...) Radikali se (pre)pozicioniraju u populističku stranku štiteći interese gubitnika tranzicije (etno-socijalisti)“ (Orlović, 2008., 287). Glasovi za radikale bili su izraz protesta i nezadovoljstva glasača kako prema postmiloševićevskoj političkoj eliti tako i reakcija na pritiske izvana.

Srpski nacionalizam nije sastavnica političke ideologije isključivo SRS-a jer desni konzervativci (DSS Vojislava Koštunice i SNS Tomislava Nikolića) također dijele određene vrijednosne postulate srpskog nacionalizma.

Srpska napredna stranka Tomislava Nikolića i Aleksandra Vučića nastaje raskolom unutar SRS-a Vojislava Šešelja te dio bivših radikala formira novu stranku. Čelnici SNS-a ublažavaju raniju radikalnu retoriku radi privlačenja glasača desnog centra (desni populizam) i ne iznose u javnosti manifestna velikosrpska stajališta uz zadržavanje autoritarnog mentaliteta.

Svejedno je T. Nikolić izjavio: „Nisam promijenio nijedan stav otkad sam napustio SRS, i dalje sanjam veliku Srbiju“ (Lazić, 2011.). Sam Nikolić je i nakon na-

4 Stranica SRS-a, www.srpskaradikalnastranka.org.rs, pristup 11. 10. 2011.

puštanja radikala izjavio kako je ponosan na to što je četnički vojvoda.⁵ Titulu mu je početkom 90-ih dodijelio Vojislav Šešelj, a sada se te titule nema potrebe odreći.

Demokratska srpska stranka Vojislava Koštunice je na stajalištu „demokratskog nacionalizma“ ili nacional-konzervativizma, zagovarajući tradicionalne vrijednosti koje su bliske stajalištu velikosrpske ideologije. Primjerice, za Koštunicu su, prema iskazu iz 1995., „ciljevi Ravnogorskog pokreta bili oslobodilački. (...) Ravnogorcima je cilj bila sloboda (...) sredstva demokratska (...)“ (Konstantinović, 2002.). Nadalje, DSS ostaje ustrajan na svojoj platformi euroskepticizma.

Prema istraživanjima javnog mnijenja u Srbiji sredinom 2011. (Politikum, 2011.), SNS uživa podršku 28,5% glasača, a Tadićev DS 28,1%, dok je Šešeljev SRS treća stranka po snazi sa 8,8% podrške. Koštuničin DSS dobiva 6,9% glasača, a Dačićev SPS 6,4%. Prema podacima iste agencije 67% ispitanika odbilo bi ulazak Srbije u EU ako bi bio uvjetovan priznavanjem neovisnosti Kosova, a 63,8% ispitanika drži kako zemlji prijeti opasnost od separatizma. Nadalje, oko 60% građana je i za ulazak Srbije u EU i za održavanje bliskih odnosa s Rusijom, a 67,9% građana je protiv ulaska Srbije u NATO (tek petina podržava ulazak Srbije u NATO savez).

Specifičnost srpske političke scene jest i postojanje lijevih autoritarnih stranaka (poput SPS-a i JUL-a). SPS je godinama isticala i nacionalistička stajališta, premda neki autori drže kako je ulazak SPS-a u koaliciju s Tadićevom Demokratskom strankom (DS) pokušaj socijaldemokratizacije stranke.

Tako je „u Srbiji [je] gotovo veći otpor promjenama nego što je bio otpor autoritarnoj vlasti. (...) Demokratska tranzicija i konsolidacija u Srbiji razapeta je između procesa izgradnje države (state building) i razgradnje državne regulacije u ekonomiji“ (Orlović, 2008., 262). No, prema Linzu i Štepanu djelotvorna i snažna država preduvjet je demokratske konsolidacije, pa ta nedovršenost države posljedično prijeti demokratskoj konsolidaciji.

Navedena stajališta pokazuju kako dio srpskih stranaka ali i većinski dio glasačkog tijela dijele vrijednosne orijentacije nacionalizma, autoritarnosti i tradicionalizma te kako glasačko tijelo i dalje pokazuje sklonost ka populističkim ideologijama.

Izvanparlamentarne radikalne i ekstremističke skupine

Osim navedenih političkih stranaka, postoje i brojne skupine koje dijele pojedina velikosrpska stajališta. Različite četničke organizacije, Dveri, Obraz, SNP 1389, Nacionalni stroj, primjer su ekstremističkih organizacija koje djeluju protiv pojedinaca i skupina za koje drže da ne dijele srpske tradicijske vrijednosti te protiv njih primjenjuju nasilje – primjerice protiv aktivista LGBT, liberalnih intelektualaca, dijela medija i sl.

Najstarije među njima svakako su raznorodne inačice *Ravnogorskog pokreta* koje nastoje slijediti tradiciju četništva, posebice ulogu Draže Mihailovića iz Dru-

5 Intervju časopisu *Press* od 2. 11. 2009. Beograd, vidi *Press Online* na www.pressonline.rs/sr/vesti/vesti_dana/story/85242/lider+SNS-a+Tomislav+Ni..., pristup 25. 10. 2011.

gog svjetskog rata. Brojne četničke udruge u Srbiji, Republici Srpskoj, Zapadnoj Europi, SAD-u, Australiji na različite načine (internet, brojne manifestacije, financijska potpora za različite aktivnosti u Srbiji i sl.) dosljedno promiču velikosrpske ciljeve, zagovarajući povratak monarhizma, jaču ulogu SPC-a u srpskom društvu, povezivanje Republike Srpske i Srbije te ističu pretenzije i na druga područja nastanjena Srbima izvan Srbije itd.

Dveri – pokret za život Srbije (bivši Srpski Sabor Dveri). Organizacija je nastala od ekstremno desnih i konzervativnih studenata koji su inicijalno zagovarali tradicionalne i obiteljske vrijednosti, ali su i osude različitih rodni skupina, protivljenje neovisnosti Kosova i autonomije Vojvodine sadržaj njihove ideološke pozicije. Između ostalih stajališta, predstavljenih u Novom narodnom dogovoru, programskim načelima Dveri – Pokreta za život Srbije, Dveri se zauzimaju za stvaranje „srpske mreže“ kao forme srpskih integracija u ekonomskom, kulturnom, humanitarnom, medijskom i političkom području. Također se navodi potreba povratka Srba iz dijaspeore u „matične srpske zemlje na Balkanu“, u koje se redom ubrajaju Srbija, Republika Srpska, Crna Gora, Srpska Krajina, te drži kako bi taj povratak trebala podržati i srbijanska državna politika. Dveri ističu i slogan „Saberimo Srbe, sve i svuda“ kao model nacionalnog organiziranja (Dveri, 2011.). Ipak, istraživanja javnog mnijenja ne daju Dverima, koji pokušava i stranački djelovati, veće šanse za ulazak u srbijanski parlament.

Otačestveni pokret Obraz. Obraz sebe definira kao političku, pravoslavnu i sabornu organizaciju koja vjeruje u srpsku „*sabornost*, u zajednički sustav vrijednosti i u jednu zajedničku sudbinu za sve Srbe“. Pojam *otačestven* znači ideju Srbije kao jedinstvenog i državotvornog prostora „svih srpskih zavičaja od Kupe do Vardara i od Dunava do Jadranskog mora“. U Načelima Obraza sadržan je i odjeljak posvećen „srpskim neprijateljima“, u kojem su primjerice „Ustaše“ na visokom drugom mjestu. Ustašama se pripisuje mržnja prema srpstvu i pravoslavlju, državna nesposobnost, kulturna jalovost, duhovna bijeda i ništavilo, krađa i svojatanje srpskog jezika i povijesti, ali i to da su „pobili, prognali ili pohrvatili skoro dva milijuna Srba“. Na koncu se ustašama prijeti osvetom zbog *Bljeska* i *Oluje* te najavljuje oslobađanje svih srpskih zemalja.

Dio radikalnih kritičara postojeće srbijanske izvršne vlasti drži kako je vrijeme za konačno prestrojavanje političkog smjera Srbije te za vezivanje uz „nove centre svjetskog razvoja na Istoku“ koji Srbiji nude ravnopravnu suradnju (Kršljanin, 2008.). Pri tomu se navodi potreba suradnje s Kinom i posebice Rusijom te priziva „političko, ekonomsko i vojno savezništvo s vodećom suverenom demokracijom suvremenog svijeta – Rusijom“, poglavito sada kada angloamerički čimbenik nema više mogućnost za intervenciju.

Nova paradigma vanjskopolitičkih odnosa Srbije, prema *Narodnom pokretu Srbije*, sadržavala bi sljedeće postavke:

- „Jačanje svih oblika suradnje s Rusijom, uključivanje u Euroazijsku ekonomsku zajednicu i Organizaciju Ugovora o kolektivnoj sigurnosti.
- Stvaranje uvjeta za reintegraciju svih konstitutivnih dijelova srpskog naroda u jednu državu.
- Tijesno povezivanje pravoslavnih slavenskih naroda Balkana – stvaranje „balkanskog Beneluksa“ koji bi činile Srbija, Bugarska i Makedonija;

— Aktivno sudjelovanje u svim oblicima multilateralne suradnje na Balkanu“ (Kršljanin, 2008.).

Isti autor, koji je bio visoki dužnosnik Miloševićeva SPS-a i u 2011. iznio ista stajališta, koja se svode na protivljenje ulasku Srbije u NATO i EU te zagovor savezništva i strateškog oslanjanja Srbije na Rusiju. Prema istom autoru, Balkan „može dobiti novu stabilnost jedino u euroazijskom okrilju“ (Kršljanin, 2011.).

Nacionalni stroj predstavlja primjer udruge koja spaja nacističke i pravoslavne ideje⁶ i koja je na popisu nekoliko zabranjenih desnih ekstremističkih skupina. Pripadnici Nacionalnog stroja su u više navrata nasilno djelovali prema lijevim i liberalnim aktivistima, dolazeći u sukob sa srbijanskom policijom. Čelnik Goran Davidović – „Firer“ drži kako su on i njegovi istomišljenici „nacionalni revolucionari“ koji sanjaju „Nacionalnu Slobodu srpskog naroda u slobodnoj Srbiji“, koju nastoje ostvariti snažnom vjerom u pobjedu, ujedinjenjem i slogom srpskih nacionalista ujedinjenih u „jednu jaku organizaciju“ i suradnjom s nacionalno-patriotskim organizacijama u koje ubraja ruske nacionaliste, nacionaliste iz slavenskih zemalja te njemačke i talijanske nacionaliste i sve druge ugrožene globalizacijom. Sve navedeno Davidović drži pretpostavkom objave Novog srpskog nacionalnog programa za „Novi milenij“. Tek tada bi Srbija mogla biti „jedno Carstvo. Srbija koja pripada Srbima“ (intervju G. Davidović, 2009.). Ustavni sud Srbije je 2. lipnja 2011. utvrdio da je organizacija „Nacionalni stroj“ tajno udruženje čije je djelovanje zabranjeno suglasno Ustavu. Sud je Nacionalnom stroju zabranio upis u odgovarajući registar te djelovanje, promoviranje i širenje programskih ciljeva i ideja.

Prisutnost velikosrpske ideologije u političkom životu Srbije

Postojanje različitih elemenata velikosrpske ideologije moguće je pronaći i u svakodnevnom političkom životu i procesima u suvremenoj Srbiji, pa i od aktera koji su sudjelovali u vlasti, Demokratske stranke. Naime, doneseno je više zakona i deklaracija skupštine Srbije koje su na tragu nekih ranijih vremena, a kojima se rehabilitira ravnogorski pokret.

Primjerice, ističući skrb za Srbe izvan Srbije, pojedini srbijanski dužnosnici znaju isticati stajališta kojima se zadire u unutarnja pitanja drugih država. Tako je primjerice bivši ministar za vjere i dijasporu srbijanske vlade Srđan Srećković (SPO) istaknuo zahtjev za konstitutivnošću Srba u Hrvatskoj i Crnoj Gori, a na tragu „procjena“ o lošem položaju Srba u Srbiji susjednim zemljama. Pri tomu se iznova polazi od već konstatiranih zahtjeva za revizijom povijesti i primjerice se od RH zahtijeva prestanak obilježavanja godišnjica Oluje i sl.

Pri tomu je moguće naći elemente tzv. kulturnog nacionalizama koje pojedini krugovi u Srbiji zagovaraju u politici prema Srbima u okruženju. Naime, kad već nije moguće političko objedinjavanje „srpskih zemalja“, valja ići drugim

6 Uzor navedenim skupinama je djelovanje *Zbora* Dimitrija Ljotića, političke i paravojne skupine koja je u razdoblju uoči i tijekom Drugog svjetskog rata u Srbiji bila najbliža ideologiji njemačkog nacionalsocijalizma.

putem, preko brojnih društvenih institucija identitetski i simbolički vezati Srbe uz maticu Srbiju. Izvorno, za kulturni nacionalizam je država nebitna i on, prema Johnu Hutchinsonu, teži moralnoj obnovi zajednice te može stvoriti „labavu mrežu jezičnih društava, dramskih skupina, nakladničkih kuća, knjižnica, ljetnih škola, poljoprivrednih zadruga i političkih stranaka“ (Smith, 2003., 181). Unatoč postojanju razlika između kulturnog i političkog nacionalizma, ta se dva tipa nacionalizma često izmjenjuju u snazi i utjecaju „kada politički nacionalizam posrće i slabi, kulturni nacionalisti postaju lučonoše i nastoje pomladiti frustriranu i potlačenu zajednicu“ (Smith, 2003., 181).

Za kulturni nacionalizam, koji pronalazi u 19. stoljeću u istočnoj Europi, prema istom autoru, značajne su tri stvari: povijesno je pamćenje važno za stvaranje nacije, obično postoje suparničke teorije nacije, postoji središnje mjesto kulturnih simbola u stvaranju skupina i njihove povezanosti uz određen identitet (Smith, 2003., 182). Važnost etnosimbolizma za razumijevanje nacionalizma nalazimo u važnosti isticanja predmoderne strukture etničkih skupina za proces stvaranja moderne nacije, točnije vođe i elite nisu tijekom procesa izgradnje nacija bili potpuno neovisni o prethodnim etničkim tradicijama i kulturama, o njima se moralo voditi računa ako se htjela osigurati privrženost masa ideji nacije.

Nadalje, Srbija ima i problem nerješavanja pitanja granica sa susjedima. Srbija je i dalje nedovršena država jer se u Preambuli Ustava Srbije navodi kako je „Pokrajina Kosovo i Metohija sastavni dio teritorije Srbije“ premda područje Kosova, Srbija već godinama ni faktički ni *de iure* ne nadzire. Nadalje, u Preambuli se navode ustavne obveze svih državnih tijela u zastupanju i zaštiti državnih interesa Srbije na Kosovu. U tekstu Ustava navodi se kako Srbija sadržava dvije autonomne pokrajine: „AP Vojvodinu i AP Kosovo i Metohiju“ (USTAV Srbije čl. 182.).

Posebice su zanimljiva suđenja za ratne zločine, koja se uglavnom povode idejom o postojanju „građanskog rata“ 90-ih na području bivše SFRJ. Prema Fondu za humanitarno pravo, a sudeći prema suđenjima za ratne zločine u Srbiji tijekom 2010., nadležni sud za ratne zločine u Beogradu donio je devet prvostupanijskih presuda, kojima je 13 optuženih osuđeno i jedan oslobođen kaznene odgovornosti. Vijeće za ratne zločine Apelacijskog suda u Beogradu donijelo je sedam presuda, kojima je 21 optuženi pravomoćno osuđen, trojica su oslobođeni krivice, dok je u odnosu na petoricu optuženih prvostupanijska presuda ukinuta i predmet vraćen na ponovno suđenje. Zanimljivo je da je za „počinjene ratne zločine u hrvatskom selu Lovas, Tužiteljstvo za ratne zločine prvi put [je] podiglo optužnicu protiv oficira bivše JNA, mada ne protiv generala, odgovornih na osnovu osobne i zapovjedne odgovornosti“ (Fond za humanitarno pravo, 2011.).

Takav položaj Srbije onemogućava punu demokratsku konsolidaciju zemlje i iznova postavlja pitanja o njezinom mjestu u političkim i međunarodnim odnosima. U posljednje vrijeme zamijećeno je slabljenje podrške ulasku Srbije u EU, čiju aktualnu (financijsku) krizu povremeno poistovjećuju sa sudbinom SFRJ te neki kritičari navode kako je Unija „još nesposobnija da se uspješno nosi sa krizama nego ‘obične’ nacionalne države“ (Vukadinović, 2011.).

Zaključak

Na koncu valja iznova utvrditi kako velikosrpska ideologija nije jedina ideologija u srbijanskom društvu, njezini zagovornici trenutačno ne vladaju na srbijanskoj političkoj sceni, ali se njezin kontinuitet nastavlja u novim uvjetima i s novim akterima. Naime, središnja obilježja te ideologije (autoritarnost i nacionalizam) i dalje su prisutna, a nacionalizam je primjerice jače zastupljen i prihvaćen nego prije ratnih sukoba. Ideologija u današnjoj Srbiji i dalje ima velike unutarnjopolitičke i vanjskopolitičke mogućnosti, naime zadržava mogućnost za mobilizaciju stanovništva u kriznim i pogoršanim geopolitičkim okolnostima. S druge strane, problematika velikosrpske ideologije nije samo akademsko nego i sigurnosno pitanje. Otvorena političko-sigurnosna pitanja u Jugoistočnoj Europi, poput statusa Kosova i opstojnosti BiH, i dalje su ovisna i o politici Beograda.

Literatura i izvori

ANTIĆ, Lj. (2007.), *Velikosrpski nacionalni programi: Ishodišta i posljedice*, Hrvatski institut za povijest, Golden marketing-Tehnička knjiga, Zagreb.

BOSTO, S., CIPEK, T., MILOSAVLJEVIĆ, O. (ur.) (2008.), *Kultura sjećanja. 1941: Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, Disput, Zagreb.

CIPEK, T. (ur.) (2011.), *Kultura sjećanja. 1991: Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, Disput, Zagreb.

CIPEK, T. (2010.), Imperijalni imaginarij 1918. – 2008. Velikosrpstvo Radikalne stranke, *Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa – Godina 1918. – prethodnice, zbivanja i posljedice*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 319-326.

FREEDEN, M. (ur.) (2006.), *Političke ideologije – novi prikaz*, Algoritam, Zagreb.

INIĆ, S. (1999.), *Autoritarni raj*, www.krug99.ba/revarhiva/download/16.pdf; pristup 2. 11. 2011.

KONSTANTINOVIĆ, R. (2002.), *Druga Srbija je Srbija koja se ne miri sa zločinom*, razgovor za Radio Slobodna Europa, objavljen u listu *Danas*, 16-17. ožujka 2002., vidi www.krug.ba, str. 10-14.; pristup 2. 11. 2011.

KRESTIĆ, V. Đ., NEDIĆ, M. (2003.), *Velika Srbija: istine, zablude, zloupotrebe*, *Zbornik radova sa međunarodnog skupa održanog u Srpskoj akademiji nauka i umetnosti u Beogradu od 24.-26. oktobra 2002. godine*, Srpska književna zadruga, Beograd.

KRŠLJANIN, V. (2008.), *Kosovo i Metohija, stabilnost Balkana i budućnost Srbije*, srijeda 9. 1. 2008., www.nspm.rs/kuda-ide-srbija/kosovo-i-metohija-stabilnost-balkana-i-buducnost-srbije.html?alphabet=l; pristup 9. 11. 2009.

KRŠLJANIN, V. (2011.), *Srpsko-ruski odnosi i europska bezbednost*, utorak, 1. 11. 2011., www.nspm.rs/kuda-ide-srbija/srpsko-ruski-odnosi-i-evropska-bezbednost/stampa; pristup 9. 11. 2011.

- KULJIĆ, T. (2011.), Slepí trijumf pobednika, Beograd, Politika online, www.politika.rs/pogledi/Todor-Kuljich/Slepi-trijumf-pobednika.lt.html; pristup 7. 10. 2011.
- LAZIĆ, A. (2011.), Tomislav Nikolić – radikalni naprednjak, Politički leksikon, NSPM, Beograd, www.nspm.rs/politicki-leksikon/tomislav-nikolic-radikalni-naprednjak.html?alphabet=l; pristup 3. 6. 2011.
- LAZIĆ, M. (2004.), Autoritarnost i nacionalizam kao mobilizacijske pretpostavke sukoba na području Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, izlaganje na skupu *Dijalog povjesničara – istoričara* 9, Vršac, 5. – 7. 11. 2004., www.cpi.hr/download/links/hr/7308.pdf; pristup 8. 11. 2011..
- LUTOVAC, Z. (ur.) (2006.), *Političke stranke i birači u državama bivše Jugoslavije*, Friedrich Ebert Stiftung i Institut društvenih nauka, Beograd, <http://www.fes.rs/pubs/2006/pdf/17.Politicke%20stranke%20i%20biraci%20u%20drzavama%20bivse%20Jugoslavije.pdf>; pristup 12. 10. 2010.
- MUDDE, C. (2007.), *Populist radical right parties in Europe*, Cambridge University Press, Cambridge, New York, Melbourne, Madrid, Cape Town, Singapore, São Paulo, http://www.ebookee.org/Cas-Mudde-Populist-Radical-Right-Parties-in-Europe_278778.html; pristup 24. 6. 2010.
- ORLOVIĆ, S. (2008.), *Politički život Srbije: Između partokratije i demokratije*, JP Službeni glasnik, Beograd.
- PAVLIČEVIĆ, D. (1993.), Dva stoljeća velikosrpskih težnji prema Hrvatskoj 1793.–1993., *Društvena istraživanja*, 2, 4-5.
- PEROVIĆ, L. (2011.), *Srbija i dalje ne zna gde su njene granice*, Portal Analitika, 14. 4. 2011. prema www.helsinki.org.rs/serbian/index_s.html; pristup 19. 4. 2011.
- PEROVIĆ, L. (2001.), *Portreti projektanata i izvršilaca rata*, riječ na promociji knjige *Portreti Slobodana Inića* u Sarajevu, str. 71-73, 22. 9. 2001., www.krug99.ba/rev/arhiva/izdanje.asp?brojrevije=23; pristup 2. 11. 2011.
- PILAR, I. (1997.), *Uvijek iznova Srbija*, Consilium, Zagreb.
- Politikum: Tadić i Nikolić najjači (2011.), www.politikum.rs/inex.php; pristup 9. 11. 2011.
- PROTIĆ, M. (1990.), *Radikali u Srbiji: ideje i pokret: 1881–1903*, AIZ Dosije: Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd.
- SCHWARZMANTEL, J. (2005.), *Doba ideologije. Političke ideologije od Američke revolucije do postmodernih vremena*, AGM, Zagreb.
- SMITH, D. A. (2003.), *Nacionalizam i modernizam. Kritički pregled suvremenih teorija nacija i nacionalizma*, Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Biblioteka Politička misao, Zagreb.
- STOJILJKOVIĆ, Z. (2008.), *Partijski sistem Srbije*, JP Službeni glasnik, Beograd.
- VUČINIĆ, M. (2009.), *Šta to slavi Hrvatska?* Beograd, NSPM, www.nspm.rs/istina-i-pomirenje-na-ex-yu-prostorima/sta-to-slavi-hrvatska/stampa.html; pristup 26. 8. 2009.
- VUKADINOVIĆ, Đ. (2011.), *Zatiranje demokratije u kolevcima*, utorak 8. 11. 2011., www.nspm.rs/kolumne-djordja-vukadinovica/demokratija-zamire-u-kolevcima/html; pristup 9. 11. 2011.

Programi političkih stranaka i skupina, izjave političkih čelnika, intervjui

Arsenijević, Vladimir (2011.), O Vukovaru s Momom Kaporom, Press 17. 9. 2011. prema www.nspm.rs/prenosimo/o-vukovaru-s-momom-kaporom/stampa.html; pristup 20. 9. 2011.

Dveri (2011.), *Novi narodni dogovor – programska načela* Dveri – Pokreta za život Srbije, Beograd, 27. 2. 2011., <http://www.dverisrpske.com/sr-CS/nasa-politika/programska-nacela/novi-narodni-dogovor.php>; pristup 11. 11. 2011.

Fond za humanitarno pravo (2011.), *Suđenja za ratne zločine i etnički motivirana krivična djela u Srbiji u 2010. godini – Izveštaj*, rujan 2011. Izvor: <http://www.hlc-rdc.org>; pristup 11. 11. 2011.

http://www.ustavni.sud.rs/page/view/sr-Latn-CS/0-101448/saopstenje-sa-23-redovne-sednice-ustavnog-suda-odrzane-2-juna-2011-godine-kojom-je-predsedavao-dr-dragisa-slijepcevic-predsednik-ustavnog-suda?_qs=nacionalnistroj; pristup 11. 11. 2011.

Internetske stranice SRS-a, DSS-a, SNS-a itd.

Intervju: Goran Davidović: *Srbija je okupirana i rasparčana*, Istina br. 271, Beč, 5. travnja 2009. <http://istina.at/index2.php?option=content&task=view&id=1316&pop=1&page=0>; pristup 28. 5. 2009.

Obraz, <http://www.obraz.rs>; pristup 11. 11. 2011.